

**ГАНЯК
Володимир,
HANIAK
Vladimir,**

аспірант кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

***Анотація:** На підставі проведення ретроспективного компаративного аналізу виокремлено основні панівні архетипи української культури. Застосування синергетичного підходу дало змогу співвіднести панівні архетипи української культури з відповідними періодами універсального епохального циклу, окреслити відповідні функції цих архетипів та їх вплив на формування самоорганізаційного механізму безпеки українського народу.*

***Ключові слова:** архетипіка, панівний архетип культури, синергетика, механізм самоорганізації безпеки народу, українська культура.*

УДК 323.21:572.027

Володимир ГАНЯК

ПАНІВНІ АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ЗАПОРУКА ДІЄВОСТІ САМООРГАНІЗАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ БЕЗПЕКИ НАРОДУ

Постановка проблеми. Соціокультурні реалії актуалізують нагальну потребу всебічного переосмислення проблеми забезпечення національної безпеки України. Глобалізація прискорила виникнення широкого спектру факторів, що загрожують безпеці суспільства у перехідний період, тому виникає необхідність дослідження базових соціальних констант буття сучасного суспільства, проведення комплексного аналізу їх впливу на забезпечення національної безпеки народу, що і зумовлює актуальність теми цього дослідження. Одне з чільних місць серед таких соціальних інваріант посідають архетипи української культури. Особливо важливим є формування комплексного бачення перспективних можливостей механізму самоорганізації безпеки народу в швидкозмінливих умовах глобалізованого світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальні архетипи перебувають сьогодні у полі зору численних вітчизняних та зарубіжних дослідників багатьох наук. Вибірковий аналіз окремих наукових робіт представників різних наук дозволяє дійти висновку, що фахівці підходять до архетипів, керуючись переважно прагматичними міркуваннями. Перша спроба сформулювати комплекс теоретико-методологічних засад дослідження соціальних архетипів у контексті національної безпеки України була зроблена О. Дзьобанем, чому він присвятив окремий підрозділ своєї монографії.

Автор, спираючись на синергетичний підхід, аналізує вплив самоорганізації на формування громадянського суспільства в Україні, окремі складові якого можуть бути використані у механізмах забезпечення національної безпеки – український народ одночасно виступає як носій та охоронець національної пам'яті. При цьому він особливо підкреслює роль соціальних архетипів у цьому процесі: «Самоорганізаційні механізми латентно закладені в архетипах і ментальних підвалинах суспільства, тому державі належить організаційне начало в контексті національної безпеки, а громадянському суспільству (його елементам) – самоорганізаційне» [5]. Серед найважливіших завдань у межах аналізу взаємозв'язку соціальних архетипів і безпеки ним було окреслено виокремлення тих соціальних констант, орієнтація на які надасть можливість забезпечити динамічну рівновагу соціальної системи, її ефективний захист від виникаючих загроз і небезпек.

Але для практичного застосування вказаних теоретико-методологічних напрацювань не достатньо – необхідно з позицій вищезазначеного підходу врахувати особливості самобутності формування домінуючих архетипів української культури, що буде зроблено у рамках пропонованої статті.

Метою статті є виокремлення та характеристика панівних архетипів української культури в контексті забезпечення механізму самоорганізації безпеки народу. Мета статті розкривається у вирішенні наступних завдань:

– виокремити основні архетипи української культури, здатні утворювати та підпорядковувати собі складну ієрархію інших архетипів на певному історичному проміжку часу;

- встановити співвідношення вищевіокремлених національних архетипів із відповідними періодами епохального циклу;
- розкрити вплив виокремлених вище національних архетипів на формування самоорганізаційного механізму безпеки українського народу.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що в колективному несвідомому всі архетипи співіснують разом і мають певну хронологічну співвіднесеність та власну ієрархію, з-поміж усього універсального набору архетипів кожен етнос актуалізує лише певні одиниці, які і можна назвати «національними архетипами». Актуалізація і збереженість тих чи інших архетипів свідчить про те, що саме вони є домінуючими для того чи іншого етносу [2].

На думку С. Кримського, культура «розвивається так, що із самого початку закидається потенційна сітка цілого, а подальший поступ лише актуалізує окремі ланки...» [8, с. 94], розкриваючи потенції цілого за сегментами. Елементарною одиницею цієї «потенційної сітки» є архетип, що визначається С. Кримським як «певні пресуппозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи або можуть бути реконструйовані як прототипи» [8, с. 97]. Архетипи розглядаються ним як наскрізні символічні структури, що за умов історичної мінливості змісту тематично присутні в усіх періодах історії культури. Ученими розглядалися різні архетипи, які чинили істотний вплив на буття українського народу у різні історичні часи, але питання виокремлення домінуючих архетипів української культури залишилось поза їх увагою.

Можна погодитись із думкою українського культуролога З. Босик, що завдяки перетворенню минулого на символ виникає сутність майбутнього: «архетипи – це культура поперед нами» [2, с. 186]. Ця культура постає внаслідок імовірності реалізації певних подій. Уся її багатоманітність, різночасові вияви окремих потенційно можливих сегментів залежать від духовних, соціальних та економічних умов, що складаються в певному суспільстві.

Досить цікавим, на нашу думку, є дослідження вчених В. Штрауса та Н. Хоув, у якому вони спробували виокремити основні архетипи американської культури, що впливають на відтвореність та циклічність поколінь у США. Автори вважають, що в історичному процесі цієї країни послідовно змінюють один одного чотири архетипи поколінь («Герой» – кризова спрямованість, «Художник» – колективістська спрямованість, «Пророк» – інноваційна спрямованість і «Кочівник» – індивідуалістична спрямованість) [19, р. 106–116]. На підставі аналізу емпіричних даних автори зробили висновок, що повний цикл зміни поколінь в американському суспільстві триває 80–90 років. Таке твердження американських вчених є досить суперечливим. Схожу схему періодизації свого часу обстоював італійський історик Дж. Ферарі (1874), який ввів у науковий обіг 110–120-річний цикл із чотирьох поколінь, які змінювали одне одно. Остання концепція отримала багато критичних зауважень та нарікань з боку опонентів через невідповідність реальних історичних даних запропонованій схемі [14, с. 422].

На думку російського вченого В. Буданова, у теорії циклічності існують свої нерішені проблеми: автори будують лінійні моделі історичних циклів, тоді як історичний час є нелінійним, до того ж цикли можуть збиватися і мати свої особливості [3]. Тому цим ученим був розроблений власний метод ритмокаскадів, який базується на використанні синергетичного підходу до розуміння історії людства, що дозволяє проводити аналіз будь-якого історичного проміжку часу. Сутність методу ритмокаскадів зводиться до подання емпіричного сучасного масиву подій у вигляді дерева ритмокаскадів (одного або суми декількох). Дерево ритмокаскадів дослідник визначає як матрицю структурно-функціональних станів соціальної системи, яка росте, заповнюється і змінюється з часом, із річним кроком, за специфічним законом, збільшуючи свою складність і кількість структурних рівнів, використовуючи фрактальний

принцип самоподоби. Особливістю побудови фракталів є їх дробова розмірність, що змушує дослідника вводити поняття базового архетипу, за допомогою якого він може визначити певний аспект реально існуючого соціального архетипу. Усього ним було запропоновано дев'ять базових архетипів.

З метою спрощення роботи зі схожими базовими архетипами вчений проводить наступну кластеризацію, виокремлюючи такі групи: владна (тип управління), ресурсна (тип соціальної), структурна (тип організації) та метасистемна (тип комплексного впливу Метасистеми – загальносвітових історичних процесів). На думку В. Буданова, у реальному житті базові архетипи почергово об'єднуються в різні історичні періоди та формують синтетичні архетипи – адаптивні (тип соціального гомеостазу) та ціннісно-цільові (соціальні атрактори). В історії Росії ХХ ст. він розрізняє наступні синтетичні адаптивні архетипи: монархічний, соціалістичний та демократичний.

На наш погляд, такий поділ ученим синтетичних архетипів є досить умовним, тому що в окремих випадках адаптивні синтетичні архетипи можуть виступати як соціальні атрактори та виражати певні ціннісно-цільові орієнтири суспільства. Запропонований В. Будановим метод може знайти своє практичне застосування в соціологічних дослідженнях суспільства, але є досить громіздким і потребує використання обчислювальної техніки у процесі побудови та аналізу дерев ритмокаскадів. Такий редукований підхід до реально існуючих в історії країни соціальних архетипів може пояснити лише окремі їх аспекти, які були виділені дослідником, та залишити поза увагою інші суттєві характеристики архетипів.

Певною новацією у сучасній теорії циклічності в історичній соціології стала розробка представників української школи архетипіки, яка передбачає власний підхід до аналізу світової історії з позиції синергетичної методології. Відмовляючись від вульгарно лінійного підходу до дослідження історичного процесу, автори вдало використовують ідею циклічності, зокрема у цивілізаційному розвитку, для створення в рамках концептуальної моделі періодизації соціально-історичного розвитку. Особливо підкреслюється, що соціальна синергетика, розглядаючи суспільно-історичний розвиток крізь призму «круговороту» порядку й хаосу, дозволяє синтезувати нові можливості соціальної інженерії й отримати краще розуміння соціальних процесів. Автори акцентують особливу увагу, що суспільний розвиток іде не в напрямі зростання порядку (як вважав О. Конт) і не в напрямі ступенів свободи (Г. Спенсер), що потребує розкитування існуючих норм соціального порядку, творчих можливостей хаосу, а визначається еволюцією дисипативних структур, що синтезують хаос та порядок під кутом зору зростання сталості соціальних систем. Згідно із синергетичною методологією соціум вкладається в цикли різних ієрархій – від космічних процесів до «довгих хвиль» економічного розвитку й життєдіяльності поколінь та індивідів. Творчим результатом такого підходу є виділення універсальних епохальних циклів історії як одиниць соціального аналізу конкретних країн та регіонів.

Універсальний епохальний цикл (УЕЦ), на думку авторів, складається з чотирьох трансформаційних періодів (фаз): двох нормативних станів – інволюції та еволюції та двох перехідних процесів між ними – коеволюції та революції [12].

При цьому слід зазначити, що застосування вищевказаної моделі УЕЦ для практичного аналізу перехідних періодів є досить ускладненим. В умовах кризового стану значно знижується ступінь передбачуваності поведінки учасників суспільних відносин. Так, наприклад, російський вчений С. Кузьмін указує, що «для піку кризи характерні розпад суспільства на безліч його індивідуальних елементів і водночас поява маси нових дрібних утворень – національно-етнічних, релігійних (сект), станovo-корпоративних груп. Помітним стає поява в системі великих мас людей, що випадають з активного суспільного життя» [10, с. 140]. До того ж самі автори визначають, що саме у перехідний (із загостренням) період іноді трапляються порушення підпорядкованості менших за ритмом та періодичністю циклів великим циклам ієрархії, які можуть повністю зруйнувати динаміку розгортання великих циклів. Тому дещо

несподівано стала спроба авторів визначити інваріантний формат структурних елементів соціокультурного циклу для всіх соціальних суб'єктів (людини, суспільства, цивілізації) у наступному вигляді: «революція – інволюція – коеволюція – еволюція – революція» [1, с. 253].

Зауважимо, що перехідний період, крім двох вищезазначених фаз «коеволюція» та «революція», також містить фазу «розпаду» чи загибелі соціальної системи, коли її елементи захоплюються іншими системами. На нашу думку, для України, яка змогла відродитися після декількох колонізацій, виокремлення цього періоду є обов'язковим. Непередбачуваність суспільних подій призводить до того, що ці три фази в межах перехідного періоду можуть повторюватись у різних комбінаціях, доки не відбудеться процес вибору подальшого напрямку розвитку суспільства.

Також залишається відкритим питання неоднозначності інтерпретації авторами поняття «інволюція». Так, з одного боку, вони розуміють це поняття як згорання, спрощення, тобто зворотний розвиток соціальної системи. А з іншого боку, смислове історичне наповнення цього періоду автори вбачають у «засвоєнні соціальною системою (особистістю, суспільством, цивілізацією) нових загальносистемних смислів. Інволюційний період до певної міри можна порівняти з фазою соціалізації покоління, коли багатоманітна соціальна реальність стає своєрідною навчальною аудиторією з панівними узагальнюючими символами-імперативами і відносно традиційними практиками» [1, с. 254]. На нашу думку, таке наповнення більш характерне для поняття «еволюція». Таке зауваження певною мірою підтверджується висновком російського культуролога В. Даніленка: «Еволюція – це рух уперед, від простого – до складного, від хаосу – до порядку, від дисгармонії – до гармонії, а інволюція – це зворотний рух» [4, с. 13–14]. Також заслуговує уваги висновок російського академіка РАН, біолога В. Щербакова: «Еволюція – це спосіб живого протистояти ентропії, наростаючому хаосу та безладдю. Але насправді еволюція це створення не просто нового, а нового, яке чинить опір подальшим змінам. Інакше кажучи, еволюція спрямована на припинення самої себе» [18].

Корисною для подальшого аналізу розвитку соціальної системи може виявитись узагальнена схема С. Чернікової, яка відображує процес чергування стадій у наступному вигляді: «хаос – виникнення нової структури системи (або розпад /загибель/) – гомеостаз – криза – хаос» [17]. При цьому обов'язково слід відмітити, що синергетична парадигма підкреслює обмеженість самої схеми розбиття реальності на буття та становлення у чистому вигляді.

Критичне переосмислення вищевказаних робіт і характеристик різних методів дослідження історії культури із позицій синергетичних уявлень дозволяє дійти висновку, що досі залишається невирішеною проблема співвіднесення домінуючих архетипів української культури з відповідними етапами універсального епохального циклу.

Досліджуючи психоповедінкові архетипи, українська дослідниця В. Храмова робить висновок, що вони «виникають ще на перших етапах формування етносів, становлять певний інваріант, який реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Саме це і є ті важковловні особливості національного характеру, що зафіксовані на рівні найдавніших архетипів світосприйняття та поведінки. Такі властивості у метафізичній площині зводяться „духом нації“, „душею народу“» [16, с. 8–9].

На думку вірменського літературознавця Л. Меликсетян, архетипи кожного народу набувають форми цивілізаційного міфу, який передається історичною традицією з покоління в покоління, причому кожна епоха висвічує і розвиває лише властиві їй аспекти національних архетипів, відсуваючи решту архетипів до певного часу на периферію світоглядних констант особистості [13].

Поділяючи таке бачення архетипів народу та виходячи із системно-синергетичних уявлень, припустимо, що на початку кожної епохи внаслідок конкурентної боротьби

соціальних архетипів вибудовується їх певна динамічна ієрархія на чолі з одним панівним (домінуючим) соціальним архетипом. Цілком зрозуміло, що такий панівний архетип повинен мати типологічну стійкість і високий ступінь узагальнення (широкий обсяг поняття) по відношенню до підпорядкованих архетипів, тобто бути достатньо синтетичним.

На думку засновника метааналітичної психології К.-Г. Юнга, «Зміст колективного несвідомого, репрезентований архетипами, з якими ми зіштовхуємося під час будь-якого контакту з масовими феноменами, завжди біполярний: він має як позитивний, так і негативний боки. Будь-який прояв архетипу робить таку ситуацію критичною, тому неможливо передбачати її розвиток» [14, с. 321].

На нашу думку, найбільш продуктивним для пошуку панівних архетипів української культури є період другої половини XVI–XVII ст. – ранньомодерної історії України. Вибір саме цього історичного періоду можна пояснити як мінімум з двох причин: у цьому проміжку часу представлено всі періоди (фази) УЕЦ; по-друге, окремі історичні події цього періоду отримали досить контраверсійні оцінки з боку представників різних поколінь.

Тому можна сформулювати властивості, яким повинен відповідати панівний архетип української культури: з одного боку, він має бути достатньо узагальнюючим, тобто синтетичним, а з іншого – викликати суперечливі почуття в українців різних часів. Наприклад, архетипи «Софії» [9] чи «Матері-Землі» не можуть бути панівними, тому що в них відсутні всі вищевказані ознаки.

Визначення. Під панівним архетипом будемо розуміти той соціальний архетип культури, який здатен утворювати або підпорядковувати собі складну ієрархію інших архетипів на певному історичному проміжку часу.

Визначення. Визначальний архетип – той панівний архетип, який найкраще відповідає характеру соціокультурних змін у суспільстві на певному періоді (фазі) універсального епохального циклу.

На підставі проведення ретроспективного компаративного аналізу творів П. Куліша [11], Т. Шевченка, М. Драгомонова, В. Липинського і Д. Донцова [6] як кращих представників української інтелігенції різних часів були виокремлені наступні панівні архетипи (див. табл. 1).

Таблиця 1

Панівні архетипи української культури

Визначальний архетип	Період циклу
Братерство	Коеволюційний
Жертва	Революція
Руїна – втрата цілого	Розпад
Лицар-Козак	Еволюційний
Свинопас	Інволюційний

Тією чи іншою мірою кожний панівний архетип впливає на різні аспекти формування суспільства та національної самосвідомості людей, виконуючи наступні функції:

- сенсоутворюючу;
- стратегічну;
- соціально-організаційну(структуруючу);
- психосоціальну.

Коротко розглянемо сенсоутворюючу функцію вищезазначених панівних архетипів української культури. Так, для архетипу «Жертва» вона зводиться до формування у самосвідомості людей готовності принести себе в жертву заради успіху революції. Перша пролита кров надає всім жертвам революції сакрального характеру, певною мірою виправдовуючи майбутнє насилля.

Сенсоутворююча функція архетипу «Братерство» виступає як розвиток культурних традицій українського та інших народів на принципах єднання, миру та дружби, тоді як основна функція архетипу «Рицарь-Козак» полягає у захисті Батьківщини, існуючих здобутків української культури від зовнішніх та внутрішніх ворогів, що в окремих випадках робить необхідним жорстку централізацію всіх видів влади – як законодавчої та виконавчої, так і військової.

Активізація архетипу «Руїна – втрата цілого» відбувається тоді, коли в країні настають катастрофічні події внаслідок втрати територіальної цілісності, що може призвести до зовсім радикальних змін у суспільстві. Тому головною функцією цього архетипу є пристосування до життя у нових реаліях.

Для архетипу «Свинопас» основна сенсоутворююча функція полягає у збереженні культурних традицій народу в умовах деградації суспільства за рахунок внутрішньої самоізоляції українців – хуторянства, що призводить до зростання тенденції відмежування та недовіри до зовнішнього світу в цілому. Наприклад, в умовах колонізації країни використання цього архетипу виправдовується тим, що за рахунок підкорення суспільного життя вимогам зовнішнього агресора українці уникають зайвих втрат на безперспективну боротьбу з могутнішим ворогом, щоб зберегти у родинному житті культурні здобутки українського народу для нащадків. Тому не можна погодитись із В. Калугою, що «хохляцтво, зведене на принципові „Моя хата з краю” завжди виступає контрархетипом української культури» [7], а іноді, навпаки, саме завдяки дії цього архетипу з’являється єдиний спосіб її порятунку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виокремлені панівні архетипи дозволяють краще зрозуміти визначальні тенденції відповідних періодів універсального епохального циклу. Публічна політика у сфері національної безпеки повинна бути зорієнтована на збереження та дослідження властивостей вищезазначених архетипів, що дозволить посилити потенціал самоорганізаційного механізму безпеки народу.

У подальших наукових дослідженнях планується дослідити особливості формування так званого дивного атрактора, який утворюють як мінімум два панівних архетипи в умовах перехідного періоду, а також проаналізувати маніпулятивні впливи панівних архетипів інших культур з метою руйнування основ національної безпеки України.

Література:

1. Афонін Е. Універсальне й унікальне в процесі суспільної трансформації / Е. Афонін, А. Мартинов // Публічне управління: теорія та практика. – Вип. 3–4. – Х., 2010. – С. 250–263.
2. Босик З.О. Родинна обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпряниці : монографія / Зоя Босик. – К. : НАКККіМ, 2010. – 343 с.
3. Буданов В.Г. Ритмокаскады истории и модель будущего России [Электронный ресурс] / В.Г. Буданов // Материалы международного форума «Проекты будущего: междисциплинарный подход» (16–19 октября 2006, г. Звенигород). – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/BudanovRitm.htm>.
4. Даниленко В.П. Инволюция в духовной культуре: Ящик Пандоры / В.П. Даниленко. – М. : Красанд, 2012. – С. 9–14.
5. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : Монографія / О.П. Дзьобань. – Харків: Константа, 2006. – 440 с.
6. Донцов Д. Дух нашої давнини. / Д. Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 245 с.
7. Калуга В. Архетипи українця [Електронний ресурс] / В. Калуга. – Режим доступу : <http://www.proza.ru/2012/12/20/1170>.

8. Кримський С.Б. Архетипи української культури / С.Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення : зб. наук. праць. – К., 1996.
9. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії / С.Б. Кримський. – К. : ВД «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 367с.
10. Кузьмин С.А. Социальные системы: опыт структурного анализа / С.А. Кузьмин. – М. : Наука, 1996. – 190 с.
11. Куліш П. Чорна рада / П. Куліш. – К. : Веселка, 1990. – 256 с.
12. Мартинов А.Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма) : монографія / А.Ю. Мартинов ; Національний університет внутрішніх справ ; Українське товариство сприяння соціальним інноваціям. – К. : УІАД «Рада», 2004. – 288 с.
13. Меликсетян Л.С. Концепция достойного человека в средневековом рыцарстве и легенды о Короле / Л.С. Меликсетян // Бюллетень науково-образовательного фонду «Нораванк». – Ер., 2006. – № 2. – С. 86–95.
14. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга / В. Одайник ; пер. с англ. – М. : Ювента, 1996. – 382 с.
15. Савельева И.М. История и время. В поисках утраченного / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 800 с.
16. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К., 1992. – С. 8–9.
17. Черникова С.А. Устойчивое развитие – системно-синергетический поход [Электронный ресурс] / С. А. Черникова. – Режим доступа : <http://narfu.ru/upload/medialibrary/1be/tchernikova.PDF>.
18. Щербаков В.П. Эволюция как сопротивление энтропии. Механизмы видовой гомеостаза / В.П. Щербаков // Журнал общей биологии : т. 66. – 2005. – № 3. – С. 195–211.
19. Strauss W. The Fourth Turning: An American Prophecy – What the cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny / W. Strauss, N. Howe. – New York : Broadway, 1997.